

УДК: 94:398(575.2)(04)

Кыргыйбек Молдожунусов,
КРдин УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы Тарых, археология
жана этнология институтунун илимий кызматкери

**XVIII К. орт. – XIX К. ОРТОСУНА ЧЕЙИНКИ ЖУМГАЛ ӨРӨӨНҮН
БАШКАРГАН УРУУ БАШЧЫЛАР**

Кыргыйбек Молдожунусов,
Научный сотрудник ИИАЭ им. Б.ДЖамгерчинова НАН КР

**ВОЖДИ РОДОВ ДЖУМГАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ В ПЕРИОД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ
XVIII В. ДО СЕРЕДИНЫ XIX В.**

Аннотация. Бул макалада XVIII кылымдын ортосундагы Жуңгар хандыгынын кулашынан кийинки Теңир-Тоодо жайгашкан кыргыз урууларынын, анын ичинде Жумгал өрөөнүн ээлеген чекир-саяк уруусунун саясий тарыхы баяндалат. Автор бир катар жазма жана оозеки булактардын негизинде Жуңгар доорунан кийинки «көз карандысыз кылымдагы», башкача айтканда XIX кылымдын ортосунда орустар келгенге чейинки Жумгал өрөөнүнүн калкын башкарган бийлердин аты-жөнүн жана алардын туугандык байланыштарын изилдейт. Натыйжада автор Жумгал жана Ак-Талаа аймагын ээлеген чекир-саяк уруусунун көбүнчө учурда үч урукка, кийин төрт урукка бөлүнгөнүн жана алардын ар биринин өз башчылары чыга турган аксөөк тукуму болгондугун ырастаган жыйынтыкка келет. Мисалы, Жумгал өрөөнүндө жашаган кулжыгач уругун Түлкү баатырдын урпактары (Кедей, Качыке, Эраалы, Түлөөкө бийлер) башкарып келсе, ал эми курманкожо уругун Жакшыбайдын урпактары (Шербек, Келдибек, Нусуп, Медет, Дуулат бийлер) башкарып келишкен.

Ачкыч сөздөр: XVIII–XIX кылымдар, кыргыз уруулары, бийлер, Жумгал өрөөнү, санжыра, саяк уруусу

Аннотация. В статье описывается политическая история кыргызских племен, проживавших в горах Тянь-Шаня, в том числе племени чекир-саяк, занявшего Джумгальскую долину после падения Джунгарского ханства в середине XVIII века. На основе ряда письменных и устных источников автор изучает имена и родственные связи биев (вождей), правивших населением Джумгальской долины в «независимый век», то есть до прихода русских в середине XIX века. В результате автор приходит к выводу, что племя чекир-саяк, занимавшее районы Джумгала и Ак-Талаа, чаще всего делилось на три рода, а позднее на четыре рода, и в каждом из них были особые кланы, из которой выходили их вожди. Например, в Джумгальской долине родом кулжигач правили потомки Тюлку-батыра (бии Кедей, Качыке, Ераалы, Тюлоке), а родом курманкожо правили потомки Джакшибая (бии Шербек, Келдибек, Нусуп, Медет, Дуулат).

Ключевые слова: XVIII–XIX вв., кыргызские племена, бии, Джумгальская долина, родословная, племя саяк

Эгемендүүлүк алган жылдардан бери Кыргызстанда санжырага болгон кызыгуу күч алып, негизинен XVI–XIX кылымдарда жашаган ата-бабаларын тарыхый инсан катары таанытууну каалаган жазмакерлердин кыймылы өнүгүп жатат. Алардын суроо-талаптары кесипкөй тарыхчылар үчүн бул доорду тереңдетип изилдөө милдетин пайда кылып, оозеки булактар менен жазма булак-

тарды талдоонун зарылдыгын сездирүүдө. Санжырачылардын берген маалыматтары бир караганда илимден алыс болгондой туюлганы менен, аларга жакшылап көңүл бурулганда, ал маалыматтар жазма булактардагы кабарларды гана кайталап, көп учурда дал келип, алтургай кээде толуктай тургандыгын да байкоого болот. Андыктан, бул багытта өзүнчө атайын адистик болушу керек

жана бул доорду хронологиялык, аймактык, уруулук белгилерине жараша бөлүп-бөлүп изилдөөнү жолго коюубуз зарыл.

Кытай, орус жазма булактарына таянуу менен, жана оозеки санжыралык маалыматтарды колдонуу аркылуу XVIII–XIX кылымдардагы кыргыз урууларынын ар биринин өз тарыхтарын жазууга мүмкүнчүлүктөр бар. Уруунун тарыхы аркылуу кайсы бир аймактын тарыхы да кошо ачыкталмакчы. Анын катарында чекир-саяк уруусу жөнүндө да абдан кызыктуу тарыхый маалыматтар бар экендигин жана аны жазуу менен бирге Жумагал, Ак-Талаа райондорунун тарыхын да ачып берүү мүмкүн экендигин айткыбыз келет. XVIII кылымдын 20-жылдарында Жуңгар хандыгынын жортуулдары себептүү түндүк кыргыз уруулары түштүк-батышка карай сүрүлүп, кайра 50-жылдары ата-конуштарына көчүп келишкен. Ошол эле тушта жуңгарларды басып алган Цин империясынын документтеринде кыргыз урууларынын кайрадан жайгашкан жерлери, алардын уруу башчылары кимдер болушкандыгы жөнүндөгү маалыматтар жазыла баштаган. XIX кылымдын ортолоруна чейинки түндүк кыргыз уруулары жөнүндө орус архивдеринде да бир катар маалыматтар бар. Бул тарыхый жазма булактардын бардыгы оозеки санжыралык маалыматтар менен толукталып олтуруп, чекир-саяк уруусунун жана Жумгал өрөөнүн тарыхын керектүү деңгээлде чагылдырып бере алат.

Жумгал өрөөнүнүн XVIII кылымдын ортосундагы тургундары жана уруу башчылары тууралуу маалыматтар «Пиндин чжунгээр фанлюэ» сыяктуу кытай жазма булагында катталган. 1758-жылы цин аскерлери Ысык-Көлгө келип, биринчи эле таанышкан адамдарынын бири жумгалдык саяк уруусунун бийи болуп чыккан. «Көрсө, Турчи-

бай – саяк уруусунун бийи экен. Ойроттордо жайсаң (зайсаң), ал эми уйгурларда бек кандай болсо, бий да дал ошондой» - деп билдирет ошондо цин генералы Чжао Хой¹. Ал эми кыргыз бийи өз уруусу жөнүндө: «Башта батышта Анжияндын жанында көчүп жүргөнбүз. ...Мен оң канаттан болом, ушу кезде Хархали-гулэми (?) менен Тогуз-Тородо көчүп келдик» - деп айткан². Кийинки кылымда Ч.Валиханов саяк уруусунун Нарын жана Жумгал дарыялары аккан аймакта жашаганын көрөт³. С.Абрамзон өз изилдөөсүндө саяк жана чекир-саяк уруусун өз-өзүнчө бөлүп карап, «чекир саяк уруусу Борбордук Тянь-Шанда Жумгал жана Суусамыр өздөрдөрүнүн өрөөндөрүндө жана Нарын дарыясынын ортоңку бөлүгүндө орун алган бир катар кокту-коллоттордо жайгашып тургандыгын» белгилеген⁴.

Кытай жазма булактарынан ысмы Турчибай деп чечмеленген ысым «Тулкибай» деп да окулушу мүмкүн. Бул жерде жумгалдык чекирсаяктардын санжыралык уламыштарында жана генеалогиялык чынжырында түпкү аталардын бири катары эскерилген **Айты уулу Түлкү баатыр** жөнүндө сөз болуп жаткандыгы шексиз. А.Термечиковдон жазылып алынган санжыра боюнча, Чакырдан Үчкуртка, андан Кудайберди, андан Кулжыгач, андан Итемген, андан Айт, Айттын уулдары: Түлкү, Мурат, Жоруп жана Шаабото болгон⁵. Фольклордо Түлкү баатыр бул уулдары төрөлө электен мурда атайын Санчы-сынчыга сынатып, Тогуз-Тородон кыз тандагандыгы жөнүндө уламыш бар экендигин Тоголок Молдо жазып кеткен⁶. Ы.Абдрахманов, Т.Байболотов сыяктуу санжырачылардын жазгандарына карап, кыргыз санжырасында «чакыр» деп айтылып келген уруунун аталышы кийин гана С.Абрамзон тарабынан «чекир-саяк» деп өзгөртүлгөндүгүн айта кетүүбүз керек.

¹Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөр). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

²Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөр). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

³Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 352.

⁴Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

⁵Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

⁶Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар // Кыргыз санжырасы. Башкы ред. К. Жусупов ж. б. – Бишкек, 1994. – 56-58-б.

Саяктан чыккан Чакырдын урпагы Түлкү баатыр кытай жазма булактарында Толчу, Туликэи деп да каттала берген. Айты уулу Түлкү бий чекир-саяк уруусунун бийи гана болбостон, элчи катары да тарыхта белгилүү. Чыгыш кыргыздарынын, башкача айтканда, аркалык кыргыз урууларынын атынан 1758-жылы Кытайга августта жана октябрда эки жолу элчилик аттандырылган. Биринчи элчиликте кыргыздардан Черикчи, Толчу (Түлкү) жана Ниса (Нышаа) үчөө цин генералы Чжао Хойго кол берип барышкан¹. Ал андан кийин октябрь айында да Бээжинге чейин барган кыргыз элчилеринин арасында болгон болушу мүмкүн. Анткени, «Циньдин синьцзян шилюе» деген тарыхый булакта айтылгандай, 1758-жылы императордун ауденциясында болгондо, 3-класстагы шарик жана павлин канатынын талын алган Туликэи (Түлкү) оорудан көз жумганда, ага таандык мансап анын Гэдай деген уулуна өткөн². Бирок, ошондон кийин анын ысмы эскерилбей калганына караганда, ал 1758-жылдан кийин чечек оорусуна кабылып, бул дүйнөдөн өтүп кеткен окшойт. Ал эми анын бийлигин мурастап калган адам **Түлкү уулу Кедей бий** болгондугунда шек жок. Санжыра боюнча, Түлкү баатырдын 4 уулу болгон: Кедей, Качыке, Ажыбек жана Шайыбек³. Булардын ичинен Кедей улуураак болгондуктан, ал атасынын ордуна бий болуп, өз уруусун XVIII кылымдын 60-70-жылдары башкарган десек болот.

Кытай жазма булактары да, оозеки санжыралык баяндар дагы XVIII-XIX кылымдарда Жумгалда негизинен эки урук жашап, экиден бий болуп келгендигин кабарла-

шат. 1758-жылы цин аскерлери менен жолуккан тушта Түлкү бий *«Шербек бий менен бирге (алар) 500 ашуун түтүнгө бийлик кылып»* турушкандыгы айтылат⁴. С.Абрамзон өз изилдөөсүндө чекир-саяк уруусунун 5 бөлүкчөсүнүн ичинен курманкожо жана кулжыгач уруктары негизгилери болгондугун көрсөткөн⁵. Санжырада Түлкү бий кулжыгач уругунан болгондугу, тагыраагы анын бабасы (3-атасы) Кулжыгач болгондугу маалым⁶. Демек, Түлкү бийдин замандашы жана уруулашы болгон Шербек бий курманкожо уругунун өкүлү болуусу мүмкүн. Санжырачылардын эмгектеринде бул топтон **Жакшыбай уулу Шербек** деген инсан болгондугу эскерилет. Алсак, Чакырдан Түгөл, андан Маңгыт, андан Курманкожо, андан Жедигер, андан Күнтууду, андан Жакшыбай, ал эми Жакшыбайдын 3 уулу болгон: Эдил, Шербек жана Келдибек⁷. Көрүнүп тургандай, Түлкү бий менен Шербек бийдин 5-аталары бир тууган болуп саналган. Демек, бул экөө чекир-саяк уруусун ошол тушта биргеликте башкарышкан. Бирок, Шербек бий ошол эле айда же андан мурда эле көз жумган окшойт. Анткени, кытай жазма булактарында баяндалган андан кийинки окуяларда Шербектин бир тууганы болушу мүмкүн болгон Кельди бий (Келдибек) жөнүндө эскериле баштайт.

Мисалы, ошол эле 1758-жылы июлда Чжао Хойго жолукканы барган Келдибек бий жөнүндө мындай саптар кезигет: *«Чакырылган буруттардын ичинде Кельди-бий болду, ал өз журту менен моюн сунду. Чечек менен ооруганына байланыштуу ордого барышка батынбайт»*⁸. Чжао Хой ошондо Келдибек бийге *«мөөр жана грамота тапшырып, Анжиян тараптагы урук-журттарды Илеге*

⁷Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакунов. – Үрүмчү, 2004. – 452-б.

⁸Супруненко Г.П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII – начала XIX вв. – Фрунзе, 1975. – 115-б.

⁹Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

¹⁰Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

¹¹Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

¹²Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

¹³Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-23-б.

¹⁴Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 113-б.

көчүшкө жана моюн сунушка үндөп кел деп буйрук кылган» деп айтылат. **Жакшыбай уулу Келдибек бий** 1759-жылдын февралында да атайын Илеге барып, Чжао Хойго жолуга албай кеткен. Кийинки сапарга жайында аттанып чыгып, соода кыла келүүнү ниет кылып, жолго жылкы, уй, кой айдай чыккан жана августта Кукурлик кароолуна жетип, чегарачыларга өзүнүн «миң түтүн саяк уруусунун бийи экендигин маалымдаган». Цин бийлиги анын малын кымбат экен деп баалап, бирок, анда цин генералынын мөөрү басылган грамотасы бар экенин эске алып, Үч-Турпанда соода кылышка уруксат беришкен. Ошону менен катар эле артынан аңдыганга тыңчы да дайындашкан. Келдибек бий жылкы менен уйларын 30-40 тайланга, койлорун 13 ланга баалап, 6 күндүн ичинде сатып бүткөн соң, цин аскерлери ага жибек жана башка белек-бечкек тартуулап, сентябрда кайра узатып коюшкан¹⁵.

Кытай жазма булактарында кыргыздар тууралуу алынган биринчи маалыматтарда жаңылыштыктар көп экендигин эске алуу керек. Биринчисинде Түлкү бий менен Шербек бий бирге 500 түтүндү башкарышкандыгы айтылса, ал эми экинчисинде Келдибек бий өзү эле миң түтүндү башкаргандыгы айтылып жатат. Биринчи таанышканда Түлкү бийге 500, Шербек бийге 500 түтүн караштуу болгондугу жөнүндө айтылган маалымат булакта ката жазылып калган болушу мүмкүн. Ал эми экинчи алынган маалыматта миң түтүн чекир-саяк уруусун башкаруучу катары Келдибек бий өзү гана айтылып, анын шериги Кедей бий эскерилбей калгандай. XVIII кылымдын ортолорунда чекир-саяк уруусу миң түтүндү түзүп, адам саны 2-3 миңге жеткен десек болот. Андан тышкары, Кетмен-Төбөдө да, Ысык-Көлдө да башка саяк уруктары болгон. Бир кылымдан кийин

Ч.Валиханов саяктардын жалпы саны 10 миң же 13 миң түтүн экендиги жөнүндө маалымат берет¹⁶. Анын ичинен кулжыгач уругу 600 дөй түтүн болгондугун жазган¹⁷. Демек, Түлкү бийдин башкарган 500 түтүнү бир кылымда 600 түтүнгө көбөйгөн.

Кыргыздар менен Цин империясынын байланышы XVIII кылымдын 60-жылдарынан кийин үзүлгөндүктөн, андан кийинки кыргыз уруу башчылары тууралуу маалыматтар кытай жазма булактарында XIX кылымга чейин дээрлик кезикпейт. Бирок, Кыргызстандын түндүгүндөгү уруулардын XVIII кылымдын 80-жылдардагы башчылары жөнүндөгү маалыматты орус офицери капитан И.Андреев берген. Анын ошол туштагы Атаке бийге баш ийген 10 болуштук деп жазылган 10 уруу тууралуу жана алардын башчылары жөнүндө жазганы абдан маанилүү¹⁸. Алардын ичинен Гадай башкарган саяк уруусу жана Ташибек башкарган бусту-мак уруусу жөнүндөгү кабар кызыгуу туудурат¹⁹. Бул жерден Түлкү уулу Кедей бийдин кулжыгач уругун 60-70-жылдар бою жана 80-жылдары дагы башкарганын көрүүгө болот. Бирок, санжыраларда Кедей бий жөнүндө унутулуп калып, анын ордуна иниси Качыке көбүрөөк эскерилип калган. Мисалы, Б.Солтоноевдин айтканы боюнча, ошол туштарда «саяктан Садыр, Жанболот, Качыке» дегендер бий болушкан²⁰. Ал эми Т.Алымбековдун санжырасында Абылай хан менен замандаш болгон, башкача айтканда XVIII кылымдын 60-70-жылдарындагы кыргыз бийлеринин катарына «саяктан Качыке баатыр, Сейит бий, Келдибек бий» дегендерди кошкон²¹. Санжыра боюнча, Айты уулу Түлкү баатырдын 4 уулу болгон: Качыке, Кедей, Ажыбек жана Шайыбек²². Саягы, Кедей бий формалдуу түрдө өз ээлигинин башчысы саналганы менен, негизги иштерди, анын ичинде

¹⁵Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөр). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 134-135-б.

¹⁶Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 207; Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 42.

¹⁷Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 33, 77.

¹⁸Андреев И.Г. Описание средней орды киргиз-кайсаков. Часть I. – Алматы: Гылым, 1998. – 51-53-б.

¹⁹Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. – стр. 454-455.

²⁰Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер / ред. Ж.Жапиев. 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993. – 175-б.

²¹Алымбеков Т. Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №1454.

²²Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

кол башчылык кызматты да иниси Качыке баатыр аткаргандай. Санжырада эл менен көбүрөөк иштешкен таанымал адамдар гана эсте кала тургандыгы белгилүү.

XVIII кылымдын 60-70-жылдарындагы саяктардын бийлеринин катарында Т.Алымбековдун санжырасында Келдибек бийдин эскерилиши чындыкка жакындайт. Бирок, Качыке өзүнүн агасы Кедей бийдин, Сейит дагы өзүнүн агасы Хан Садырдын өлүмүнөн кийин гана, XVIII кылымдын аягында бий болушмак. Келдибек бийдин жана ага караштуу курманкожо уругунун ордуна И.Андреев бостумак уругун жана анын бийи деп Ташибекти эскерген болушу мүмкүн. С.Абрамзондун пикири боюнча, бул чекир-саяк уруусунун чоро уругуна кирген бир бөлүкчөнүн түпкү атасы болгон Бостумактын ысымы менен байланыштуу¹. Балким, XVIII кылымдын 80-жылдарында курманкожо уругу менен чоро уругу бирге болуп, аларды чоро уругунан Бостумак деген инсандын урпактары же уулдары башкарып тургандыр. Тилекке каршы, Бостумак уулу **Ташибек бий** аттуу инсан болгонбу же болбогонбу санжырада белгисиз. Ага карабастан, XVIII кылымдын аягында да чоро уругу күчтүү болуп тургандыгын алардан чыккан Жанболот бийдин цин аскерлери тарабынан туткундалышы айгинелеп турат. Нарындагы чекир-саяк уруусунун акалакчы бийи Жанболот (Чжаныполатэ) Кашкарга өтүп бара жаткан анжыяндык уйгурлардын миңден ашык жылкысын тартып алды деп айыпталып, 1890-жылы Цин империясы тарабынан туткундалган². Ал эми фольклордо Тоймат уулу Жанболот баатырды кийин кытайлардын түрмөсүнөн тогуз-торолук саяктардан Алп Тобок куткарып келгендиги айтылып калган³.

Демек, **Тоймат уулу Жанболот бий** менен **Түлкү уулу Качыке бий** чекир-саяктардын башчылары болуп турган кези

деп, Б.Солтоноев XVIII кылымдын аягын көрсөтсө, туура чыкмак экен. Алар менен кетмен-төбөлүк саяктардын башчысы Хан Садыр эмес, анын иниси Сейит бий тушташ болгон. Жанболот бийди кытайлар кармап кеткеден кийин анын уруусун уулу Ырыскул башкарып калгандыгын кытай жазма булактары ырастайт⁴. Демек, XVIII кылымдын аягында жана XIX кылымдын башында чекир-саяк уруусунун бир бөлүгүн: негизинен чоро жана курманкожо уругун **Жанболот уулу Ырыскул бий** башкарып турган десек болот.

XIX кылымдын башында курманкожо уругу менен чоро уругу бири-биринен ажырай баштаган. Бул учур чоро уругун Жанболоттун уулу Байбагыш бий, ал эми курманкожо уругун Келдибектин уулу Нусуп бий башкарып турган учурга туура келет. 1820-жылы Цин империясына каршы Чыгыш Түркстанда Жааңгер кожо менен Суранчы бий боштондук согушун баштаганда, аларга жардам берген сырткы кыргыздардын бийлеринин катарында Байбагыш деген ысым кезигет⁵. Ал чоро уругунан Жанболот баатырдын уулдарынын бири болгондугу санжырада айтылат⁶. **Жанболот уулу Байбагыш бийдин** жанында бир тууганы Ырыскулдун уулу Тайлак баатыр кошо жүргөн. 1825-жылы Тайлак баатыр Нарынга кирип келген цин аскерлерин кыргандан кийин анын кадыр-баркы өсүп, лидерге айланган. **Ырыскул уулу Тайлак бий** 1830-жылы кокондуктардын жардамы менен цин аскерлерине каршы жортуул уюштурганда, аны колдогон кыргыз бийлеринин арасында Медет, Нусуп, Бокбасар деген ысымдар кезигет⁷. Санжырада Медет менен Нусуп жумагалдык чекир-саяктардын курмакожо уругунан, ал эми Бокбасар кетмен-төбөлүк каба-саяктардан чыккандыгы айтылат. Санжыра боюнча, курманкожо уругунан Келдибек бийдин

²³Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

²⁴Дай цин личао шилу// Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003. – 217-218-б.

²⁵Алп Тобоок, Шабдан казалы, Жети эрдин өлүмү/ түз. А. Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2002.

²⁶Дай цин личао шилу// Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003. – 218-б.

²⁷Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакун. – Үрүмчү, 2004. – 654-б.

²⁸Мусулманкулов М. Осмон баатыр. 1947. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв.№163 (376). 37-38-б.

²⁹Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакун. – Үрүмчү, 2004. – 688-689-б.

ушундай уулдары болгон: Нусуп, Балбак, Алыбек, Нарбото жана Байтүгөл. Алардын ичинен Байтүгөлдүн бир уулу Чоң Медет болгон¹. Демек, Байбагыш бий менен **Келдибек уулу Нусуп бий** чекир-саяк уруусунун үстүнөн болуучу бийликти бөлүшүп турушкан десек болот. Ал эми алардын жардамчылары Тайлак менен Медет кийин ошол бийликти мурастап калышкан.

Байтүгөл уулу Медет бийдин ысымына «чоң» деген сөздүн кошулуп айтылышы анын титулунан да кабар бериши мүмкүн. Балким, ал жалпы саяк урууларынын бирикмеси не же аркалыктар кыргыздарга формалдуу түрдө башчы болуп өткөндүр. Ал биринчилерден болуп Кокон хандыгынан «датка» наамын алгандыгы да айтылып келет. Анын күчтүү болушуна курманкожалор менен кулжыгач уругу биригиши да шарт түзмөк. XIX кылымдын башында кулжыгач уругунун атактуу башчылары эскерилбейт. Саягы, бул жолкусунда Качыке бийдин өлүмүнөн кийин, кулжыгачтар менен курманкожалор биригип, жалпы жумгалдык чекир-саяктарга Медет бий үстөмдүк кылып калган окшойт. Жумгалдыктардын уруу башчысы Медет бийдин да, ак-талаалыктардын уруу башчысы Тайлак бийдин да өлүмү XIX кылымдын 30-жылдарынын аягына туура келгендиги болжолдонот. Андан кийин кокондуктар Тайлактын уулу Осмонго «датка» наамын берип, Нарын аймагына ал аркылуу таасир берүүгө аракет кылышкан. Ч.Валиханов кабарлагандай, Осмон датканын туруктуу 500 аскери болгон².

Бирок, **Тайлак уулу Осмон датка** нарындык кыргыздардын үстүнөн толук бийлик орното алган эмес. Саягы, буга Ормон хандын каршы саясатынын таасири тийген. Натыйжада, чекир-саяк уруусуна кирген күчтүү уруктардын өз-өзүнчө башчылары болуп калган. 1847-жылы орус архивдеринде катталган кабар боюнча, курманкожо уругун **Чоң Медет уулу Дуулат бий**, кулжыгач уругун **Качыке уулу Эраалы бий**, ыман

уругун **Жаманак уулу Байтөрө бий** башкарып турган³. Ошентип, мурдатан экиден бий тарабынан башкарылып келген чекир-саяк уруусу Кокон хандыгынын тушунда төрткө бөлүнүп калган. XIX кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымында Ч.Валиханов келип-кеткен убакта да Дуулат бий менен Байтөрө бий өз уруктарын башкарып турушкандыгы айтылат⁴. Бирок, кулжыгач уругун ал кезде **Эраалы уулу Түлөөкө бий** башкарып калган⁵. Ал эми XIX кылымдын 60-жылдары түндүк кыргыз уруулары Россия империясына каратылгандан кийин, айрыкча 1868-жылкы административдик реформадан кийин башка кыргыз уруулары сыяктуу эле чекир-саяк уруусу дагы да бир нече болуштуктарга майдаланып бөлүнө баштайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында маалым болгондой, Кыргызстандын түндүгүнөн орун алган Нарын аймагындагы Жумгал өрөөнү XVIII кылымдын ортосунан XIX кылымдын ортосуна чейин чекир-саяк (чакыр) уруусунун уруу башчыларына караштуу болуп турган. Негизинен бул өрөөндө курманкожо жана кулжыгач уругу жашап, ар бири өз уругунун башчылары тарабынан башкарылып келишкен. 1758-жылы алар Түлкү бий менен Шербек бий болушкандыгы кытай жазма булактарында кабарланса, кийин алардын урпактары бир кылым бою бийликте болушкандыгын башка жазма жана оозеки булактар ырастайт. Кулжыгач уругунун үстүнөн болгон бийликти Айты уулу Түлкү бийден кийин анын тун уулу Кедей бий, андан кийин дагы бир уулу Качыке бий мурастап калган. Качыке бийден кийин анын уулу Эраалы бий, андан кийин небереси Түлөөкө бий башчы болгон. Ал эми курманкожо уругун Жакшыбай уулу Шербек бийден кийин анын бир тууганы Келдибек бий башкарып, кийин бийлик Келдибектин уулу Нусуп бийге өткөн. Нусуп бийдин Байтүгөл деген бир тууганынын уулу Чоң Медет кийин курманкожо уругун бийлеп калып, ал бийлигин өз

³⁰Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 23-б.

³¹Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 78.

³²Архив документтер тиркемеси // Сапаралиев Д.Б. Бишкек жана Пишбек баатыр: тарыхый даректер менен уламышта. Тарыхый изилдөө. 2-бас. – Бишкек, 2021. – 95-б.

³³Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 89.

³⁴Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 33, 77

уулу Дуулат бийге мурастаган. Бул бийлер Жумгал өрөөнүндөгү калкка жооптуу болсо да, алар Ак-Талаадагы уруулаштары

менен өздөрүн бир бүтүн уруу катары эсептешкендиктен, чоро уругунун бийлери менен тыгыз байланышта болуп келишкен.

Таблица №1. Чекир-саяк уруусунун XVIII к. ортосунан XIX к. ортосуна чейинки уруу башчылары

№	Башкаруу жылдары	Кулжыгач уругу	Курманкожо уругу	Чоро уругу	Ыман уругу
1.	XVIII к. 50-жж.	Түлкү бий Айты уулу	Шербек бий Жакшыбай уулу (курманкожо)		
2.	XVIII к. 60-70-жж.	Кедей бий Түлкү уулу	Келдибек бий Жакшыбай уулу (курманкожо)		
3.	XVIII к. 80-жж.		Ташибек бий (чоро)		
			Жанболот бий Тоймат уулу (чоро)		
4.	XVIII к. 90-жж.	Качыке бий Түлкү уулу	Ырыскул бий Жанболот уулу (чоро)		
5.	XIX к. башы	Нусуп бий Келдибек уулу (курманкожо)	Байбагыш бий Жанболот уулу (чоро)		
6.	XIX к. 20-30-жж.	Чоң Медет Байтүгөл уулу (курманкожо)	Тайлак бий Ырыскул уулу		
7.	XIX к. 40-жж.	Эраалы бий Качыке уулу	Дуулат бий Медет уулу	Осмон датка Тайлак уулу	Байтөрө бий Жама-нак уулу
8.	XIX к. 50-жж.	Түлөөкө бий Эраалы уулу			

Сүрөт №1. 1758-жылы Кытайга барган кыргыз элчилери

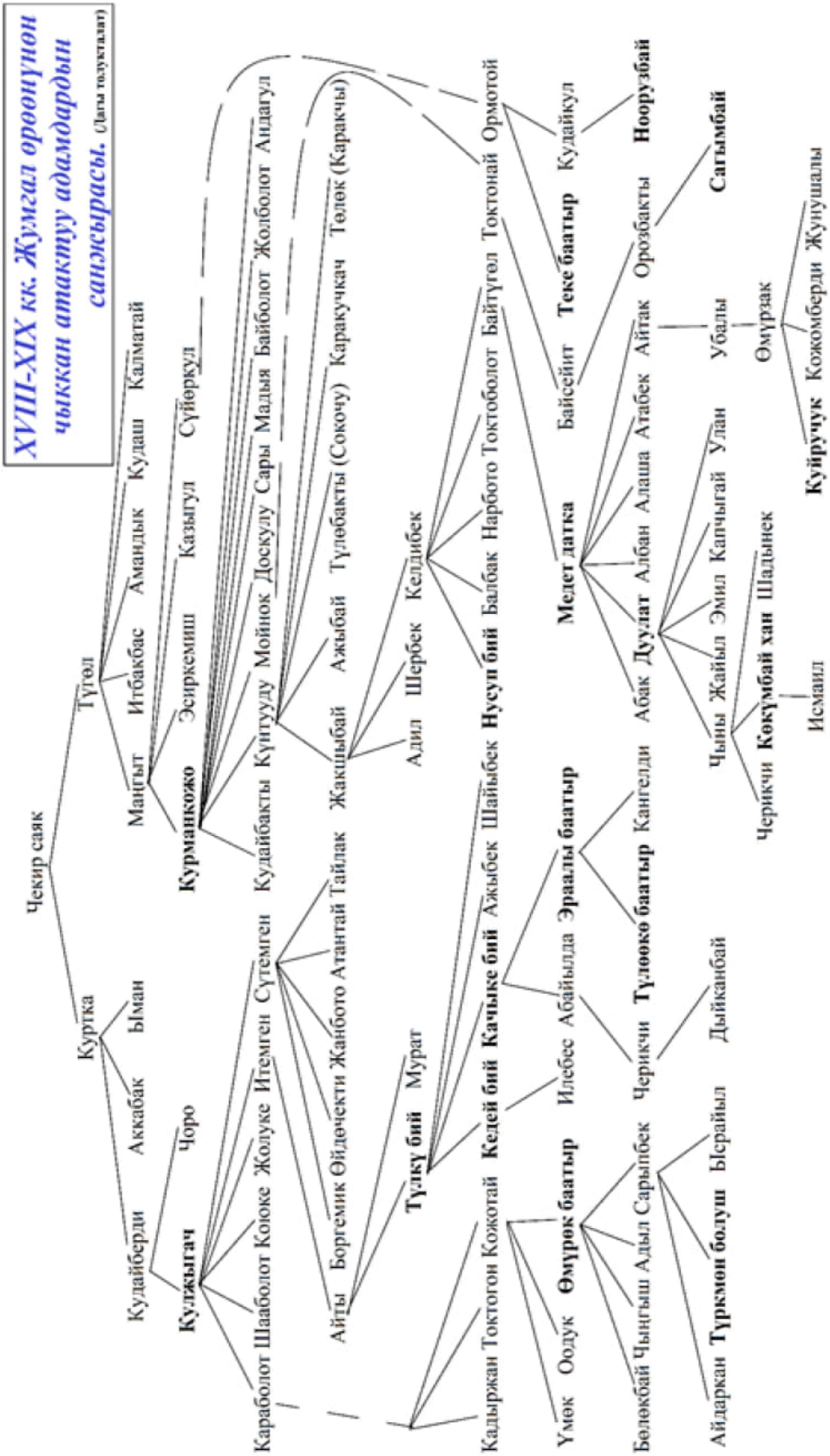

Схема №1. Жумгал өрөөнүн мекендеген чекирсаяк уруусунун XVIII-XIX кылымдардагы манаптарынын санжырасы

Колдонулган булактар:

1. *Абрамзон С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.
2. *Алп Тобоок, Шабдан казалы, Жети эрдин өлүмү* / түз. А. Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2002.
3. *Алымбеков Т.* Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө. КР УИА-нын Кол жазмалар фонду. Инв. №1454.
4. *Андреев И.Г.* Описание средней орды киргиз-кайсаков. Часть I. – Алматы: Гылым, 1998.
5. *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001.
6. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 2. – Алма-Ата, 1985.
7. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 3. – Алма-Ата, 1985.
8. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 4. – Алма-Ата, 1985.
9. *Дай цин личао шилу* // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003.
10. *Мусулманкулов М.* Осмон баатыр. 1947. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв.№163 (376).
11. *Пиндин чжунгээр фанлюэ* // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003.
12. *Сапаралиев Д.Б.* Бишкек жана Пишбек баатыр: тарыхый даректер менен уламышта. Тарыхый изилдөө. 2-бас. – Бишкек, 2021.
13. *Солтоноев Б.* Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер / ред. Ж.Жапиев. 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993.
14. *Супруненко Г.П.* Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII – начала XIX вв. – Фрунзе, 1975. Рукописный фонд НАН КР.
15. *Термечиков А.* Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116).
16. *Тоголок Молдо.* Тарых, түпкү аталар // Кыргыз санжырасы. Башкы ред. К. Жусупов ж.б. – Бишкек, 1994.
17. *Ханзу жазмаларындагы кыргыздар* / Түз. Мамбеттурду Мамбетакунов. – Үрүмчү, 2004.